

Chunu history and custom

K13/21

1b

1/16

s491 (34)

K13/21
AM/3/21

F. Vilakazi

Ixoxhwa uMayingaza beno Mfishane.

1. Ukumbelwa kofileyo Amachunu na6a Thembu

Kuthi umakufe omunye emuntu emuzini kungashiwo ukuthi ufile kuthiwe usemukile usi6ani6ani. Sekuzothunywa izingane esezinsizwa kuyobikelwa izihlobo ezikude neziseduzane. Kuzakuzwakala ngesililo kula6a abaseduzane ukuthi sekushoniwe ka6ani. Sekuzosuka wonke umuntu useyo khala naye. Seku6a yisililo esikhulu impela. Kuzakuthi nabaphuma kude bezwakale ngokukhala nangokulandelana uma 6eya esililweni. Akuhanjwa isiceme kuyalandelwana. Kuzakubonakala zonke izindlela amakhosikazi namadoda kulandelana kuyiwa kokhala. Umakuyohlwa kuhanjwa ekuseni kusempondozamthini.

2. Kuyaye kutshelwane, ukuthi kusasa siyobona ka6ani.

A6ayizihlobo xa bayangalelolanga eshonile. Mamuhla umbe 6ekude bavuke ekuseni kakhulu benzele ukufika kuqala kunabanye abantu. Kuyekuthi uma sebengena lapho kushonwe khona bezwakale bekhala impela kakhulu izihlobo. Kuzakuthi kanti nabalapho bekushonwe khona bese6ethule na6o bezwakale. Kuzekuphele ukulila. Kuthatha isikathi uku6a kuthulwe akhohlwe oshonile. A6azolila 6afike 6athi, "Asazi ukuthi sengathini wena wakwa6ani. Nathi sesizo bonga emuswaneni njengezi nkome". "Ufile". 6ese 6esho, nemisebenzi yomukileyo e6imihle. Kuzothi nofelwayo aphenjule ngezinyembe

3. kukhalwe futhi, "Athi nami angazi ukuthi ngizo6ayini njengo6a lona oshonile u6esisiza kakhulu." Noma oshonile engelutho kuwusiko ku6antu ukumutusa oshonile. Noma wayeyi 6unguka kuyaye ku6ongwe, kukhalwe futhi.

Uma kuyolilwa kuyiwa komudala wakulowomuzi akukhalwa ezinganeni. Kuyekuthi uma kushone umunumzane owesifazane ahlale abeke emusamo ahlale othandane. Kuzakuthi abafukeme naye bamuphendulele kwa6a lilayo ngo6a yena uyakhala. Umakushoniwe omakhelwana bayamufukamisisa ofelwe 6alale khona aze ambelwe oshonile. La6o abazofukamisa oshonelwe 6eza nokudla okuzodliwa

4. amadoda ekade embela oshonileyo nakade bekhona uma eseyolahlwa oshonileyo. Amadoda avuka ekuseni eyokumba. Amba igodi ilingashona

s491

umuntu emile ngo6a kwesatshwa abathakathi ukuthi bazomuvusa 6ambe ofile. Kuzothi umaselishona igodi noma ithuna kubuyelwe emakhaya. Kuzakuthi mantambama seliyoshona ilanga kuphunywe nesidumbu soshonileyo. Kuyekusuke esikhulu isililo futhi lapho. Sekuyoze kufikwe khona emathuneni. Kuyaye kugcwale ngesikhathi kuyiwa emathuneni. Kuthi amadoda amuthwale ngohlaka oshonileyo esongwe ngezingu6o. Asazohamba phambili wona asalele amakhosikazi.

5. Akukhulunywa umakuyiwa emathuneni. Kuyaye kukhalwe isililo abanye bathule belusizi. Kuzakuthi uma befika khona ethuneni se6e faka kuqala okokwemendlelela amacanse akhe, nomuqamelo wakhe, nesihlangu sakhe, nebeshu lakhe alale ehlo mile. Kuthi ethuneni lakhe kufakwe nezintelezi ukuze nabathakathi babambeke uma bethi bayamumba. Lenziwa nendwana encane ithuna lokumukhoselisa oshonileyo. Kuzokuthi ~~um~~ uma esefakiwe 6ese izihlo6o zakhe ziphonsa amagajana ziwathatha enhlabathini embithuna. Umase sekuphelile sekubuywa kuyiwa ekhaya. Sekusala amadoda eqi6a
6. ithuna. Umuntu ulaliswa kahle eboswe kahle ngezingu6o a6e lalangazo. Izikhali zakhe zi6e seceleni kwakhe. Sekuhanjwa kuyiwa ekhaya amadoda ~~a~~ athi angaqeda ahambe ayogeza emfuleni ngo6a kade ephethe isidumbu sofileyo. Kuthi uma befika ekhaya sekuyadliwa, ngaphambi koku6a bacitheke 6onke. Uma sebedlile sebezohamba baye emakhaya ngemizi ya6o.

- Isidumbu asiphumi emini siphuma ntambama. Noma amathuna ekude nekhaya kulindwa lesosikhathi santambama. Uma isidumbu 6esekhiphe emini izulu liyashaya emasimini liwise izimbuzi (iziqotho) kuhlomishelwa loko. Kuzakuthi izingane nomundeni wonke uzile
7. ungaculi, ungasini, ungajabuli. Kuze kuphele inyanga ofile embelwe. Abadala bazila unyaka. Kuthi umasebekhumula 6ese kuhlatshwa inkomo. Leyonkomo kuthiwa ingezo. Kothi ngalelo suku kubuthane 6onke ababe khona ~~w~~ musuku embelwayo owafa. Akusukhalwa uma sekudliwa. Izidlo zofileyo kuyajabulwa kusinwe, ngo6a notshwala busuke bu6uningi ngalolu suku. Ukugeza kugezwa ngezintelezi la6o abezilile. Kuyaye kuqalwe ngaleyo mihla ukudumisa idlozi lofileyo. Kuzakuthi kukona loko kudla kwengezo

kučekelwe nedlozi lakhe ofileyo. Amakhosikazi umakwashona umunumzane asazoqala ukungenwa abafowabo uma sebezile.

8. Umusebenzi wamachunu ukweluka amachansi:

Lona iwona musebenzi odumileyo kwabesifazane. Kusukela ezintombini, omakoti, namakhosikazi. Izingane ezincane zenza amavovo, namacansana amancane, nezithebe ezincane, namaxhama. Ziningi izinhlobo zotshani kwelase Machunwini okwenziwa ngazo lezizinto. Incema, umevana, nenqonqodwana, nozi, nohaliboma. Nomusingi zane. Ngizokhuluma ngencema yona beyithanda kakhulu ekwenzeni amacansi. Incema itholakala enzansi noTukela nenzani nempofana. Kuthe ngesekhathi sasekwindla amemane amakhosikazi ahambe ayokukha yona incema. Ayikhiwa ehlobo ngo6a izulu liya-

9. shaya. Kuzakuthi uma eseyisikile abuyenayo. Akungenwa nayo ekhaya iyayeyenekwe kahle emasimini. Kuthi ebusika ibuyiswe ekhaya. Uma beyifake ekhaya kungekabi yisikhathi liyashaya izulu. Kuthi umaseyomile ithengise. Iye iboshwe izithungwana ezilingana izandla abanye ezinkulu kunaloko. Isithungo sencema u 1/- uma sithengisa. Sekuzokwelukwa amacansi ezintombi ezizochanguza. Icansi lenelwa izithungo ezimbili noma sinye uma izithungo zinkulu. Uma esemangini amacansi bayaye bawathengise kwabashadisayo. Icansi lilinye u 6/- noma 5/-. Baye bawathenge ngezinkomo nangezimbuzi.

10. Izintombi ziwafuna kakhulu ngobazaba ngawo amacansi. Phela emachunwini kusalalwa kuwona. Asaziswa kakhulu impela. Umakoti uzanamashumi amathathu ezokwaba emuzini.

Omunye umusebenzi wencema nencinini ukuthunga Amavovo nezithebe futhi intombi uma iyoshada kufuneka izithebe namavovo. Konke loku okwabela abantu okunye kusalela yena umakoti. Nezintombi eseziqomile ziyawafuna amavovo nezithebe ukupha onina gamasoka azo. Iwona musebenzi wamantombazane ifundiswa isencane intombazane ukweluka amacansi. Abafelokazi baphila ngako ukweluka amacansi, nezithebe namavovo. Isithebe sibiza 3/- Ivovo 14

11. Akuyiwe wonke amakhosikazi akwazi ukweluka. Kunezinyanga zako ezakufundela. Kunjengo tshwala ngo6a nabo bunezinyanga zabo.

Ukwenziwa kwecansi kuphothwa uzi lwenziwe intambo njengayolena

ethengwayo. 6eselenziwa icansi. Abanye 6aphotha uhaliboma 6eluke ngaye. Abanye njalo 6athenge izintambo (uhala) usezolihlalela icansi. Uma esalithela ulithela ngayo incemayodwa. Uzothi uma e6ona ukuthi lilungile usezoqala ukuleluka ngentambo yozi x noma uhala.lize liphele. Abakhuthele isonto linyenje. Abanye inyanga iyaphela. Isithe6e selukwa kanjalo kodwasona esekhundleni sentambo incinini. Isithe6e sithatha izinsuku ezinhlanu nomasonto ama6ili.

12. Incema uma ikhiwa ayisikwa iyamonyulwa ukuze i6ende. Nomevana unjalo. Umevana wona uthola kala eThekwini. Wanza amacansi amahle x kakhulu wona kunencema. Futhi icansi lomevana lidulile. Nawo izithungo zawo zidulile kanti zincane kunezithungo zencema. Isithungo esincane u 1/- . Icansi u 10/-.

Akunye futhi okukhiwayo inkomfe. Inkomfe yeluka izihlandla zezindlu. Yonake itholakala ezinkangala. Iyamonyulwa ukukhiwa kwayo. Omunye umsebenzi wenkomfe uku6opha uma kwakhiwa indlu Abanye 6ase6enzisa uzi abanye yona inkomfe. Nase kuthungeni izindlu zesintu iyasiza. Izintambo zokuduza zenziwa ngayo inkomfe.

13. Umusingizane wona usiza uma kwenziwa Amagoma nezimbenge. Uyakhiwa 6ese uyomiswa. Sekuthathwa inqonqodwane nayo isiyomiswa. Siklaywa umaseyomile. Sekuzothi emvakwaloku isiphothwa manjena. Kuzothi uma eseluka afakele ngomosingizane athunge ngenqonqodwane ekade iphothiwe. Uma ethunga uyayi sombulula. Uyifaka emanzini ukuze ilunge ingephuki uma eluka. Izimbenge zona zi6iza u £ 5/- Umuntu uyenza amasonto ama6ili noma amathathu kuya ngo6ukhulu 6embenge. Kwenziwe neziqo6etho zokuvuna emasimini. Nazo zenziwa ngayoyona lendlela yokwenza izimbenge.

14. Impi yase M6angweni

Lena kwakuyimpi yasekhaya x ngo6a eyesizwe sinye Amachunu. Kuthena ngokugezwani kwezinduna nabantu 6azo (6ahlabana) 6axabana. Kuxabana abase Manyiseni nabase M6angweni. Emanyiseni lapha kukhona uBaba wenkosi ka Dlayisa umfowa6o ka Nzondo. Em6angweni kukhona uMehlo umfoka Xaba. Lamadoda 6unsizweni 6awo ayezondana phoke ahamba aze a6ayizinduna woma6ili. Kuthena ngoku6ona ukuthi

s491

- uBaba unesigodi esincane kunesika Mehlo. uMehlo wathukuthela ukuzwa ukuthi isigodi sase manyiseni sinamandla kunesakhe. Useyixoxalenda ba musukwana kuphuywa kwa Dumakude uVela ukuthi
15. ngizwa ukuthi nina base Mubangweni niyehlulwa abase Manyiseni. Sekuthi igoso lezinsizwa umfoka Lembethe uselandula ukuthi akukholoko. Usebala izindawo eziningi lapho impi yayihlanganela khona kufumaniseke ukuthi abase Mubangweni abaphelele, nayefuthi uPhumadlini Lembethe engekho ekhaya esemusebenzini. Usethi besizilungisele nathi ukuya emusindweni xa wakwa Ndawonde ngaphezulu Emhlangane njengo ba nakunami ngikhona. Nomthetheli ba khona iqhawe lelo. Sekuthulwa endlini kuthidu. Usephendula umnumzane uMajola uthi, "Wenzani wena wako mkhulu waqhathela impi na ingathi inkosi ayikufuni lokuna?" "Abamhlophe bayikhuzile
16. ukuthi liningi igazi elicithwa abantu bayona? Wayibulala inkosi na?" uMajola usefakazelwa uyena umfowabo ka nkomo uMamba. Abaningi bavumela uMehlo induna ukuthi abase Manyiseni bayeyisa. uMehlo uselikhapha uthi uku ba ngingayeka abantu bami ba be abafana ba ka Baba kungamane kube kanye. uPhumadlini usememezela ukuthi zonke izinsizwa zesigodi uyazifuna uku ba azi bone. Kwathi ngomqibelo za buthana zonke izinsizwa. Usezilandisa amazwi enduna. Usezitshena ukuthi zonke izinsizwa ngolwesi bili ekuseni zendlule lapha. Nebala zonke izinsizwa zaphelela khona
17. Kuthena ngesikhathi sasemini zaphuma endlini lapho bezephuza khona utshwala wayeseza ba uPhumadlini. Kwathi inxenye yahamba naye kwathi enye yahamba no Mthetheli. Kuthena i uma iphuma bayinukisa, yayicelwa. Kuthena ehamba no Mthetheli kwa ba iyona iyakulokoza impi yase Manyiseni. Abase Manyiseni base bazi ukuthi ngalomushado abase Mubangweni bayabafuna. Na bo bahamba behlomile bephelele impela. Kuthena uma ibonane selishonile ilanga, ingasekho lena ka Phumadlini. Isisale enkanyizini. Kuthena uma afike u Mthetheli wafika ngolaka. Washo iziga khona lapho.
18. Yase iviva khona manjalo eyakhe. Ayesesuka a Manyisa esegudla intabandini enzela uku ba ihlanganele enzansi impi. Kuthena uma kunjalo yase ihlanga bezana impi. Eya Manyisa yaye iyiziga ba
- ~~ezimbili~~

s491

ezimbili enye iholwa uMgunda enye iholwa uSandhlwane igoso lezinsizwa. Kuthena uku⁶a ihlangane nalena ka Mgunda. uSandhlwane esathi uyikakela phakathi eyaseManyiseni. Yakhumuka eka Mthetheli useqonda khona enkanyezini. Isishaya umukhumbi lena eka Phumendlini. Kuthena kuphakathi isiphelele eka Mgunda yavuka eka Phumendlini yaphendukaneka Mthetheli bayishaya bayiqothula eka Maunda kwafa abantu abawu 7 ngaleyomini.

19. Kuthena uku⁶a yahlulane lapha ba⁶aleka abase Manyiseni. Base⁶efika kweka Sandhlwana bamutshena ukuthi uMgunda kasekho. Wathukuthela wafa. Wathi kayinikele khona lapho. Kuthena uma ifike khona yakha umkhumbi yezwakala eka Phumendlini. Yayiyadume-lananjalo. Kwazisa ukuthi naba Manyiseni be⁶ezilungiselele. Yalwa kwafa abantu 3. Lapho kwahlabana uMafushane Mthembu engase Manyiseni. Uqobo lwakhe ewase baThenjini kodwa yaphendula umnyango wakhela amachunu ngokungezwani kwakhe na⁶ofowa⁶c. Abayese⁶e funa ukumu⁶ulala ngenda⁶a yamafa. Wahlabane ngezinsizwa
20. ezimbili. Kwathi uku⁶a a⁶oneloku uPhumendlini wayikhumula eyakhe yangena ehlathini ayiyeka aManyisa. Use⁶izwa komukhulu uPhumendlini noMehlo. uMehlo icala useli⁶cuyisela ngakuPhumendlini. Inkosi isimuhlawulisa izinkomo ezimbili uPhumendlini noSandhlwana wahlawula ngenkomo. Kodwa namhlenjena aManyise na⁶ase Mbangweni a⁶abekani. Ku⁶avele musindwana idumelana. Ngesinye isikhathi kwehlulwe wona aManyisa. Kufana naba semaDulani na⁶akwa Nxamalala. No⁶o⁶ayazondana. Uku⁶a bayazondana kuzondana namantombazane akhona. Sekukeningi amantombazane elwa.

21. Lembete

A⁶akwa Lembethe: La⁶a ba Amacunu oku⁶alwa. Kuthena ngesikhathi ku⁶usa uMacingwane amachunu a⁶alekela impela a⁶alekela uzulu aye aphonseka ondini. Kuthena ngokufika kwawo ondini ase eyakha. Kwathi uku⁶a afe uMacingwane kwase ku⁶usa uPhakade. uPhakade yena akathanda ukuphindela kwaZulu evunyelwa uLembethe Mcunu. uLembethe kwakuwumfowa⁶o ka Macingwane kuwu yise omukhulu ka Phakade. uMacingwane ufe esemuncane uPhakade. Seku⁶a uyena uLembethe obekele umfowa⁶c em⁶ambeke uPhakade. Kwathi uLanga

s491

akayithanda indawo yasondini. Sevunyelwa amachunu amaningi.
Usebuya esakha ngase Tholeni.

22. Sekuthi emuva usexabana uLembethe no Phakade. Usebona uPhakade ukuthi hleze amubulale uLembethe ngoBa ebeke lesisikhundla ukusuka kwakhe uPhakade ekhumbula ekhambonini kwazulu. Usehamba namanye amachunu amaningi, amanye asala kuLembethe. Usefike ekhonza kwaZulu. Ngokubona inhlalo yakhona ingalungile usebuye esuka kwazulu eza esilungwini usakhe lapha kukhona amachunu namuhla. Kuthena ngokusala kukaLembethe wabanolaka kubantu. Abantu sebebaleka bonke sebekhumbula kwaZulu. belandela uPhakade. Kuthena ukuBa afe uLembethe iningi labantu labaleka libalekela ku Phakade geno Langa. Kwasekuvela abakwa Lembethe. Inkosi uPhakade
23. Akamange esavuma ukuthi kuthiwe Amacunu. Wathi abakwa Lembethe. Kodwa ekusukeni abakwa Lembethe baBe ngathathani nabakwa Lembethe naMacunu. Kuthena ukuBa afe uPhakade baqala ukuthathana. NjengoBa namhlanjena sebethathana. Kodwabona bayabonakala ukuthi bayibo abaseMacunwini. Kuthena uLanga ngokubona ukuthi unabantu abaningi walinga ukuhlasela uPhakade. Usemudumela musukwana ebuya kwaZulu uPhakade. Kuthena kona ngase Manyiseni impi yahlanganela khona. uLanga wayehlangene nabakwa Latha bakwa Dlamini. Kuthena uma idumelane lapho kwafumaniseka ukuthi induna kaLanga yenqaBa
24. ukubulala umntwana wenkosi yase ihlephoka yona ibangaku Phakade. Usephumelela uPhakade ukuxosha uLanga. uLatha yena wayengaka dumeli wayesalindele uthena ukubonoloku wabaleka uLanga akwaziwa ukuthi yena wabaleka ~~xxxx~~ washonaphi ngoBa kwathi ~~xx~~ eseyovimbezela uPhakade abamange besamuthola. Abaningi bathi wahamba nenkosi yakwa Dlamini washiya umuzwakhe. Yingako namhlanjena emacunwini ufumanisa uMacunu Langa. LaboKe bayinzalo ka Langa induna eyahlaphuka uLanga uDladla. uDladla kwakuyindoda ehlakaniphile impela kakhulu uyena futhi owabaleka kuLembethe waze wafika ku Langa wafika nabantu abaningi kuLanga. Uyena futhi owenza uLanga alwe no Phakade.
25. Kuthena ukuBa akuzweloku uPhakade wayesemufunela ~~x~~ isuloku-mubulala. Kuthena mhla ~~ix~~ impi yaMacunu iyobulala uNgotshana

s491

inkosi yamalala wowuthola umuvungamo wenkosi ukuthi ifuna ukumubulala ngo6a yesa6a ukuthi nayo hlezi ayenzeka6i. Kuthena kusa wayengasekho uDladla. Usephaka impi ukumulandela uPhakade uthena uku6a awele ebusuku izi6uko ebeke kwaZulu kwelingenhla waphumula ngo6a ecamanga ukuthi uPhakade angeliwele futhi uTukela ngo6a ubaleke kwaZulu. Uthena ebona wo6ona ngempi. Akamange esaphumelela ukucasha. Wathi, uma esefa, "Nize ningi6onisele izintandane zami". Wayesho a6aka Dladla isizukulu sakhe sonke. Ne6ala inkosi uPhakade ya6aphatha kahle la6a 6aka Dladla

26. namuhlanjena 6asagcwele kwelase Macunwini a6akwaDladla.

Ukubukuda

Umukhu6a kuMacunu uku6awonke umufana akwazi ukubukuda.

Namantombazane ayakufundela ukubukuda ngo6a alaziwa eliyisilima lezimpi. Kwathi inkosi yakwa Latha 6akwa Dlamini ngokunga fundisi izingane ukubukuda. Yaphonseka emifuleni yonke impi yayo nezingane ngisho nayo imbala. Sekuyi siga kula6a a6angakwazi ukuhlamba ukuthi ninga 6akwaLatha yini na? Ukuze ishone emanzini impi ka Latha waye6alekela Amacunu wafumanisa impofana igcwele impela kakhulu lingasekho isu lokwenza ngokunye. Waqu6a izingane phambili nonina kwemukazona kuqala kwalandela impi yakhe naye.

27. Izinkomo zaphumelela ukuwela ezinye zemuka nazo. Kwakuse6usuka ngaleyomini. Uthena efika uPhakade kwakugcwaza emifuleni.

Isizi6ona izinkomo eyase Macunwini. Isi6onafuthi ukuthi umfula uyangenisa. Isikhumula lapho ilindela ukusa. Kuthena ekuseni kwasa izinkomo zingasa6onakali isiwela iya izifumana. Kuthena uma izifumane ya6uyanazo. Kwathi noMemi Dumakude wafika nezinye izinkomo ezokhonza kuyena uPhakade. Igama lakhe uNonda6ula. Leli lokuthi Mmemi uliqanjwe uyena uPhakade. Sewukwade kwamacunu. Kwathi nezika Ngotshana zawumuhlambi. Ziningi futhi. Kuyekuthi ngezikhathi zase6usika a6afana ubafumanise ezizi6eni ezinkulu 6ebukuda khona.

28. 6adlala kuze ku6e ntambama a6ancane 6ayashesha ukuyakhaya6ona. Kuthe noma 6elwa noma umfula ugcwele 6awe. Kuthi a6angakwazi 6awezwe a6anye. Into yokugala ukufunda ukushaya idamu a6ancane

s491

- baqaliswa ngalo. Kuzothi uma sebekwazi ukushaya idamu bafunde ukucwila emvakwaloku ukuhlamba. Owehlulekaya. Gayamuthatha abakhulu bamcwilese ngamaBomu laphokushona khona. Kuthi uma sebebona ukuthi uyagcwiliza bamenyule. Usezohlala enovalo njalo alinge ngawonke amandla akhe ukufunda. Kufana nokufundela ikwele nako ongakwazi ubanjelwa imufunda makwela. Ibekwe olimini lwakhe. Izakuthi ingamuluma ulimi afunde ikwela ziningi izindlela ababukuda
29. ngazo. bathanda kakhulu uma amanzi edungekile emaningana. Kuyekuthi abancane abangafundikahle babe ngasenhlabona, kuthi asebekwazi ukubukuda baye ngenzansi. Izinto zokubukuda umhlanga, notshani, nezinhlanga, nanga mashumbu amabiyisikili. Umhlanga uyakhiwa uboshwe ndawo zombili. Sekunikwa abafundangawo umhlanga. Kuthi abancane bona benze ngezinhlanga. Abakhulu bavama ukubukuda ngamashumbu amabayisikili, nangezigubu zamaswela. Kuthi uma kukhona oshonayo akhishwe abakhulu. bona bayakwazi ukucwila kakhulu.
30. Kuyenzeka ukuBa bahambe bayoqala izinyosi ngamaBomu yikhona kuzobonakala abakwazi ukuchwila. Zithi uma zibasukela bayocwila emfuleni. Kuvama abakhulu esebekwazi ukucwila isikhathi eside. Amashubu bawafaka ngaphansi bawabambe ngezandla efuthiwe lamashubu. badimude bewasaphambili njengoba behlamba ngezandla, besebewacindezela esiswini abahluthule abasephambili. Nomhlanga bawenza konaloko. bawufake ngaphansi bawucindezele ngesisu uwona uzoahluthula uma bewudedela. Akakwazi ukumuka umuntu ofunde ukuhlamba ngomhlanga, neshubu nesigubu. Isigubu siyaabanjwa naso sidonselwe esiswini sibuye siyekwefuthi.
31. Amagaligi
- Amagaligi omunye umusebenzi wabafana ezinkomeni beseMacunwini nabakhona lapha eKalaBasi. Kodwa usuyafelele kuleli laseKalaBasi. Kuthi ngesikhathi uma izinkomo zidla amahlanga ngesikhathi sasebusika, abafana bathathe amabece amancane asale ensimini uma kuvunwa bawasike kahle ngemini esebawenze amasondo. Sebezothatha izinhlanga nazo bazisike kahle. Kuzobotshozwa izinhlanga nebece lelo. Amanye amagaligi anamasondo amathathu, amanye

s491

anamasondo amabili amanye njalo libelinye. Sekuzokwenziwa nezingola futhi. Amagaligi awokujaha uma bedlale.

32. Ukukha amanzi Ngotshane

Umukhuba wamantombazane nabo abafana. Kuyenzeka ukuthi amantombazane alinde emasimini lapho kungekhokhona amanzi eduzane. Nabafana futhi belusele ehlane lapho kungekho khona amanzi. Kuzothunywa omunye umfana ahambe ayokukha amanzi ngotshani. Usezokukha utshani abubophe ngaphanangapha, uzothi uma efika emufuleni akhumule nganxanye afake amanzi. kulobutshani obuyisithungo usozobopha ngaphanangapha. Usethathatha isithungo esibekisaphansi abuye asibekise phezulu. Wenzanjalo njena uyagijima akahambi kancane. Kuzosuka omunye njalo kuze baneliswe abaphuzayo.

33. Ubumba

Omunye umudlalo wabafana uma belusile uku bumba. Kutatshwa ubumba kuyiwe nalo lapho kuzokwe luselwa khona. Kuzothi lapho kubunjwe izinkomo. Lezizinkomo zizogathwa. Kuzothi umasezome kancane beseziyaqathwa. Zonke lezizinkomo zinamagama azo njengezinkomo zempela. Umasezomile ziyaqathelwa. Umase bediniwe yiloko babumbe izingola namakhuba. Kuthi abanye kube abelungu lapho kuthe ngwakhona amasaka. Sekuzobunjwa nezinkabi zokudonsa inqola leyo. Uma kungathathwanga izintethe zabotshozwa emalunde kwa bayizona zidonsa lezizingola namakhuba. Kubuye kubunjwe amahashi nabantu bokugibela.

34. uVilakazi.

uVilakazi kwakuwumufowaboka Sobuza - nkosi. Kuthena uku ba uMpandese wenkosi abulawe kwa Zulu abahlalisana kahle uVilakazi beno Sobuza. uMpandese welama uVilakazi. Kuthena uma ecela uVilakazi uku ba kuhlaselwe yona impela inkosi yama Zulu wala uSobuza waye wesaba ama Zulu yingako engavumanga uku ba mawahlaselwe ama Zulu. Ama Swazi ehluhana kabili amanye avumela uVilakazi amanye avumela uSobuza. uSobuza uyena owayeyinkosi. uVilakazi akuyena ngempela owakubo behlukene ngenina. Yena uVilakazi owasendlini encane kuyise. Kuthena ngempi yama Zulu nama Swazi

35. ka Dingane uVilakazi akamangevuma ukulekelela. Ngaleyompi ehlulwa

s491

amaSwazi. Wathukuthela uSobuza kwamusukwana uthumela impi ukuyovumbezela emuzini kaVilakazi. uVilakazi wayenomuzi omkhulu impela. Futhi kwakuyindoda eyayesa⁶eka. Gamufumanisa omuzini wakhe omkhulu eHaniwayo. Kuthena ntambama kwa⁶buya inka⁶6i yakhe enkulu yeza ekhaya ibodla. Wazi uVilekazi ukuthi ikhona impi ezayo. Usetshena amakhosikazi uku⁶a awaphume nezingane. Aphumalishona sekuhwalele abeka kwaZulu. uSala uVilakazi nezinsizwa zakhe elindela impi ezayo. Wayazi ukuthi iphuma ku Sobuza.

36. Kwathi abanye abantu bakwa Nyembe iyibona babakhelene naye babangakuye uVilakazi. Izinkomo zahamba kanye namakhosikazi. Kuthena ebusuku yezwakala impi kaSobuza. uVilakazi akahlalanga phakathi emuzini wakhe wamisa ngaphandle nempi yamadodana akhe. Inkosi yiyimesa⁶ba kakhulu impela uVilakazi. Kuthena uma ifike yadumelana yathi ngokudumelana yaphathana. Kuthena kuphakathi bamuwisa uVilakazi: Uyena babemuqondile kodwa wawise abaningi ngaphambi koku⁶a afe. Kuthena uma esefile abaleka amadodana ka Vilakazi: Athena uma ebeke kwaZulu esa⁶ba yena uDingana. Ase
37. ephinda emuva khona eSwazini. Amanye awamange esevuma ukuphinda emuva. Kwathi indodana ka Vilakazi ekulu uMashaudu yabeka enzansi ukuyozi khonjela ku⁶e Lumbi (Abelungu). Kwathilaba abasala bakha umuzika Vilakazi. Kwathi laba abahamba bablangana nezimpi abaphumelela ukufinyelela lapho bebekekhona. Yena uMashandu wafela ngaseSandlwana izimpi zakwaZulu. Kwathi abanye bathelwa khona kwazulu kwathiwa abakwa Ka Vilane. Namhlanjena abakwa Vilakazi nabakwa Vilane bathathana njengebantwana abehlukene. Futhi sebeyethathana.
38. Kuthena ngesikhathi kubusa uMswazi ngempi ka Dingana ethena uZulu skalande izinkomo zakhe eSwazini amaSwazi angena emugedeni nezinkomo wehluleka uzulu ukuzi thatha waze wathumela abamhlophe ukumulandela lezo nkomo. Impika Dingana yayihamba noNdlela. Aze azikhipha aMaswazi ngokufa kwa⁶banye bawo bebulawa isibamu. Kwakusewu Malambule inkosi ngalezomini manjena wafihla izinkomo zasemuzimkhulu uMalambule. Uthena esezifuna uMswazi akabe esazivezi

s491

uMalambule usemuhlasela uMswazi. uMalambule useya enkosini yakwa Sigweje yakwa Kunene. Sekuthi khonalapho uMswazi usehlasela uMalambule naye uSigweje.

39. uMalambule waqonda kumfundisi omhlophe webandla lase Weseli uMneli Allison. Usehla umfundisi ebeka kwaZulu. Usemisa emuthonjaneni yeMfolozi emhlophe ngase Filidi. Kulapho athola abanye bakwa Vilakazi abase baziwa ngokuthi abakwa Vilani. Lapha bahlala naye umfundisi uMneli. Kwathi abanye bakwa Vilakazi ababe phindekhona emuva kwaSwazi ngokwazi ukuthi inkosana ka Vilakazi yabaleka yashona ngakwaZulu nabo bashona ngakhona behamba no Sigweje. Kuthena uMneli yena wabuye wendlula webeka eNzansi neNatali. Sebethi ngokuhlala sebebuye bemulandela uMneli. Kwathi abakwaKunene bamushiya uVilane balandela uMneli.
40. bamufumanisa uEdendale. Kuthena uSigweje wabuye wayakwakha kaHlatikhulu lapho bekhona manjena abakwaKunene. Abanye bakwa Vilakazi balandela baye k bakhakhona e Edendale. uVilane wasala yena. Yingako namhlanjena bebaningi abakwa Vilane abaphuma eFilidi. Nabakwa Vilakazi sebagcwele enzansi eMvoti nase Edendale. Umunyombo wabo yiwona lona. AmaVilakazi awamulandelanga wonke uSigweje amanye asala. Phela inzalo ka Vilakazi yayiningi. uMazwane Vilakazi wasalayena uze wasuka muva inzalo yakhe sengake ngakhulumangayo. uZikhali, noMahlasela noBevule. Laba bahamba noNyamavenja wenkosi yaseSwazini. Namhlanjena bakhele uGamulakhe.
41. Kuthena ngempi ka Ndwardwe oyena wayelo ambele uLudonga ka Mswazi ngoba esemncane. Uthena ngokuthanda uku-busa uNdwardwe wase uyamubulala uLudonga. AmaSwazi athukuthela impela ngoba aye emuthanda umntwana kunomfowabo yise uNdwardwe. Kwase kuvela impi enkulu phakathi kwaMaSwazi. Amubulala uNdwardwe naye. Lempi yahla ivuka minyaka yonke. Yayinjenge yezindela nama-thelamali. Abakwa Shabalala abangamulandelanga uMbekwa balandela yena ngolo babunyakanyaka bamaSwazi. Kwathi abakwa Ntanda bahamba noNgazana balandela yena uMbigwa Shabalala. Kodwa xx laba bafa kakhulu impela ngendaba yamaZulu. Kwasizakala unoNjenje
42. owabaleka wawelela eselungwi. Kwathi nabasindayo bahamba

belahleka ezindawo zonke njena. Kwathi isizwe sika Ntanda sadukelana kanjalo. Ziningi izizwe ezadukelana ngempi yamaSwazi engenankosi. Kuthena ukuba axolelana kwa**ekwa** uMbandeni inkosi. Kodwa yena wabusaka**bi** walibala utshwala besilungu. Kuthena noma efuna ukubuyisa bonke abantu bakayisi akaze aphumelela. Abamange besavuma ukuphinda emuva eSwazini. Kwathi abakwa Twala babulawa ngo**a** bengasavumi ukuphinda emva. Abanye babalekela esilungwini abanye baqonda kwaZulu base beyakhonzakhona. Abaningi beza enkosini yakwa Kunene bakhenza kuyona ngo**a** yahamba noMalambule.

43. Abakwakwa Kunene.

Kuthena ukuba kufe uMbangwa kwabakhona ukuzondana kwabaka Sigweje. Kuthena indodana ka Mbangwa yaba incane efanele ukubusa. Kwase kukhethwa uRobert Kunene umfowabo ka Mbangwa. Uyena owabusa isikhathi eside impela. U Robert lona uBufele. Kuthena uma esephuma ebukhosini esekhulile uMkulunyelwa wacela induna kayise uMdujana Mlipha ukuba balwe no Mkulunyelwa. Kuthena uma esezilungisele impela uBufele ukulwa nendodana yakhe wakuza uMdujana. Okwenza uMdujana akhuze yingoba uBufele akamanganayo indodana. Phoke wabuka ukuthi akuyikusiza lutho. Abantu abaningi babengamuthandi kahle uBufele wayephuza kakhulu utshwala enolaka.

44. Uthema uMkhulunyelwa efunda esikaleni sasohlange (Ohlange) walandwa ngo**a** uyise efuna ukuphamba impi enkulu. Abona amaKunene ukuthi akusalungile. Walandwa esikoleni umfanalona. Kuthena musukwana ebekwa inkosi ekhishwa uBufeli kwakhona inkosi emhlophe yase Dundee nenkosi yamaHumusha yase Wesselsnek uPieter Africa. Inkosi yadlalelwa izingane zezikole. Phela ukuba kubekhona isikole kwa Sigweje yingonxa kayise uMbango owasilanda eMgungundlovu wacela ukuba sibekhona. Kwasekuvulwa isikole sakwa Hulumeni. Kuthena nokufika kwa MaRoma kwaHlathukulu asizwa uyena uMbango wawamika indawo. Abanye bakwa Sigweje bakhona lapha eKalabasi naseNyanyadu.

45. Induna yalaba abase Kalabasi ~~uMkh~~ uMahlala Nkosi. Uyena obeke isifunda sabakwa nkosi abakuleli nabakwaTwala. Njengoba

ngishilo abanye bathi ngokubona ukuthi umubuso wase Swazini uyahlupha kuliwa njalo. Njengoaba ngesikhathi sika Mswazi kwaku ngaphunyulwa kwakubuswa ngegazinjalo. Isizwe angabonaze asihlasele esakwaZulu. Manjena nabolaaba abakwa Twala bathi bangafumanisa abakwa Sigweje bebazi naphambilini bazinikela kubona kunokuzi nikela. Kwamanye amakhosi. Nabakwa Ntshingila bazinikela enkosini yakwa Sigweje ngesikhathi uMbandeni ubuyisa zonke izizwe ezabaleka ngesikhathi kungekhonkosi eSwazini ukufa kuka Ludonga beno Ndwandwe. Yingako isizwe sakwa Sigweje sisikhulu njena.

46. Uthema angafa uMdujana & Mlipha kwase kungena umfowaabo esikhundleni sakhe. Laba bakwa Mlipha abesuthu abahamba naye uMnneli Allison umfundisi omhlephe. Uthema efika nabo eSwazini basebekholiwe. Kwathi abakwa Kunene bakholwa nabo kubona ~~kumfundisi~~ kumfundisi uMnneli esontweni lase (Weseli). Kuthema noma uSigweje ebaleka noMnneli wahambanaabo lapa bakwa Mlipha. Akubona abakwa Mlipha ekusukeni abakwa Molife. Kuthema ngokwehluleka kwa maSwazi ukuthi Molife bathi Mlipha. Namhlanjena sebeyehlukana nabakwaMolife. Inkosi uMkhulunyelwa okwamanjena unenkosikazi eyodwa iyikholwayona kunoyise. Induna yayo uMphandla Mlipha. Laba besuthu bahlakaniphile bayisizwe kwelikaSigweje.

47. Indlala

Kuthema uma esifile uLudonga beno Ndwandwe impi yaqubeka ngamandla. Kuthema ukuba kubekhona impi yasekhaya kwashiselwana amasimu nezinkomo eziningi zide zibaleka nalaba aba mukayo eSwazini. Kuthema ~~ukuba~~ ukumuka kuka Mbekwa Shabalala zaphela izinkomo zamaSwazi naye uMbekwa akazenelanga izinkomo lezo. Kwathi uZulu wazidla eziningi endleleni. Uthema equba uhambo lwakhe ebalekela yena uZulu wahamba engasadli lutho. Kwathi izinsizwa zasika izihlangu zazo kwaaba yizona zizisiza ngazo ngendaaba yokudla. Kuthi uma befika endaweni enezinyamazane bahlale phansi baliqale yizo izinyamazane.

48. Kwathi nasemuva eSwazini kwanjalo. Yikona ekwenza impi yezingane impela. Eyezingane ngoba kwakubangwa abantwana benkosi.

s491

Kuthene uku6a iphele impilena indlala yaloku iqu6eka ukuya phambili. AmaSwazi ayesenyonyo6ela izinkomo zikaZulu. Kuthe emuva kwaloko uZulu wazilanda njengakuqala. AmaSwazi amaningi ehlukana ngezindawo eziningi amanye eza esilungwini. Kusize ukufika kwa6a mhlophe ukuze indlala iphela. Kwavela izige6engu zantshontshela amankonyane emugedeni. Kwathi namagula adliwela khona emugedeni. Kuthena noma inkosi ikuzama uku6a kuphele loku kwafumaniseka ukuthi iyehluleka. Kwalungiswa a6amhlophe.

49.

Izinyamazane

A6antu 6anukuwela ngezinyamazane zohlo6o lwaku6o. Amazulu njengo6a enolaka olungaka anukiselwa ngezinyamazane ezimbi. Njengo6a ngishilo ukuthi uVilakazi walindela impi ka Sobuza efuna ukumu6ulala kwenza izinyamazane. A6akwaVilakazi kusukeni 6anukiselwa ngensele ulindamkhonto yingako laba 6akwa Vilakazi 6enonya 6enga6aleki noma impi isifikile. Esikhundleni soku6aleka 6ayalindela. Kunjengayo iNsele noma i6ona ukuthi izo6ulawa ayi6aleki isimuze imenjeng ilindele noma a6antu 6ebaningi. Loku umukhu6a wa6antu ukunukisela ingane musukwana izalwayo. Ngempela

50.

uma ingane ingazange inukiswele iyaye ife. Uma ukuthi ingane ayinukiselwanga ngezinyamazane zaku6ozaphelela i6ayisilima. Kuthi inyamazane a6anukiselwa ngayo a6ayidli. A6akwa Vilakazi a6ayidli insele ngo6a iyona nyamazane ya6o. A6akwa Mavimbela a6alidli iVimbela. Noma egula umuntu wakwa Vilakazi. Akanukiselwa ngamafutha eNsele ngo6a angafa nokufa. A6akwa Kunene a6ayidli imvu inyamazane yaku6o. Umntwana unukiselwa evukaphansi esandaku6eletwa. Uma kuphuziwe uku6a anukiselwe uvama ukungaphili kahle. Nala6a a6a6elothela ezibedlela 6ahamba nazo izinyamazane. Uma6e ngaziphathanga unukiselwa i ekhaya.

51.

Ngomuthetho wakwa Vilakazi umntwana ezelwe akagudwa ekhanda aze akhule a6enenunayaka emhlanu kande agundwe. Uma esaqala ukugundwa uyaye agundwe ugegowakhe. Futhi owakwa Vilakazi umntwana akapheshethwa ngo6a laba 6akwa Vilakazi. Amapheshethwa izithokelelo za6o. Uma ungahle umuphephethe 6angalwanawe ngo6a 6ayethemba ukuthi usuke a6eyisilima umntwana.

/A6akwa.....

s491

- AbakwaNyembe bona ababudli ububende benkomo noma imbuzi. Kuthena abakaJobo Nyembe inkosikazi yakhe yafike yabuthanda kakhulu ububende. Kwathi ngelinye ilanga yabuntshontsha yathi nomntwana akabuntshontshe umntwana waphenduka isilima. basebona
52. ukuthi lenkosikazi yadla ububende. Yase iyaxhoshwa ka Nyembe. Laba abakwa Vilakazi kuyenzeka ukuthi uma inkosikazi ifike ayawuhlonipha umuzi yabenomusindo yashaya izingane, yathetha nabase muzini ukuba isheshe ukumuka emhlabeni yingoba basawakhonza amadlozi. Umakothi kufuneka ahlophe umuzi, okwesibili ahloniphe uyise wendoda noma engasasekho. Kufuneka futhi amabele konke okumufanele uyise wendoda ukuze abenenhlanhla yokuthola inzalo. Kula abaka Vilakazi basayithola inzalo bonke ngokuhlonipha u Mahlasela noma engasekhonjena. Kuthi noma kwenziwe utshwadhana obuncane lusale ukhamba luka Mahlasela idlozi.
53. Uma kubekhona inkosikazi eyephule lomuthetho bonakala ngokuhlupheka enzalweni. Phela kuye kuthi umasekukuubi mhlambe omunye engabelethi kahle besekuphuma uMa Kambule inkosikazi ka Mahlasela eyona isekhona noma ingasaboni nasemhlweni ithethe namadlozi. Kuzothi lona osegunzimeni kuthiwe akavume izono zakhe. Usezozivumazonke bese uyakhululeka angaqeda ukuzi vuma izono zakhe. Noma Kambule useyothetha aze akhululeke osegunzimeni Uma engazivumanga zonke izono zakhe uvama ukufelwa umntwana umakungamuka ngayena. Yilololu usiko lwa Maphephetho. Kuyaye kuthi munyaka wonke kuhlashwe kubongwe amadlozi.

END. 491.